

KRONIEK

TIJDSCHRIFT HISTORISCH AMERSFOORT

JRG 15 • NR 4 • DECEMBER 2013

Gemeentelijke kunstcollectie naar Museum Flehite

Het glas-in-loodraam van Hemels

4 GEMEENTELIJKE KUNSTCOLLECTIE

Een belangrijke aanwinst voor Museum Flehite

12 HET GLAS-IN-LOOD RAAM VAN HEMELS

Wie was de ontwerper?

8 ERFGOEDTV

Zap door de foto's van Archief Eemland

16 TEGENPOLEN TIELAND EN TRAARBACH

Trouw tot aan de dood

EN VERDER

- 10 *Hier gebeurde het*: Rietveldpaviljoen
- 11 De haarlokken van overleden baby's
- 18 Middeleeuws vleeshuis gelokaliseerd
- 20 Opgraving De Schammer
- 22 *Favoriete voorwerp*: Charley Toorop
- 23 Nieuwe boeken
- 24 Agenda

Hein Bekking en Lex van de Haterd

Tijdens de opening van de tentoonstellingen (*Nieuw Amersfoorts Palet* (zie p. 24) werd het begeleiden-de boek gepresenteerd (zie p. 23). Burgemeester Lucas Bolsius verraste auteur Lex van de Haterd en uitgever Hein Bekking met de gemeentelijke Sint-Jorispenning. Bekking is oprichter en eigenaar van

uitgeverij Bekking en Blitz, die veel historische boeken over de stad heeft gepubliceerd. Zonder hem was dat lang niet altijd gelukt. Van de Haterd ontving de onderscheiding voor zijn deel van het boek en voor zijn bijdrage aan culturele evenementen in de regio.

Amersfoortse school?

In de tentoonstelling *Amersfoorts Palet* wordt geconcludeerd dat de Amersfoortse schilders uit de eerste helft van de 20e eeuw teveel verschilden in opvattingen en methoden om te spreken van een school. Dat is ook de voorlopige conclusie voor de 17e eeuw. Marten Jan Bok en Erna Kok van de Universiteit van Amsterdam gaven een werkcollege kunstgeschiedenis, in samenwerking met Museum Flehite en Archief Eemland. De studenten presenteerden hun onderzoeksresultaten op 22 oktober in het museum. Er was geen 'schildersgemeenschap met een gemeenschappelijke interesse in bepaalde onderwerpen en technieken, met enige gelijkenis in esthetische benaderingen en met duidelijke invloeden'. Met gemiddeld zes tot acht schilders waren er gewoon ook te weinig om een gemeenschap te vormen. Dat wil overigens niet zeggen dat er niet op hoog niveau werd geschilderd. Vooral in de jaren dat Jacob van Campen in Amersfoort woonde werkten er in zijn omgeving uitstekende meesters. De studenten hebben de namen van 38 Amersfoortse schilders achterhaald en korte biografieën gemaakt. Onder de nu bekende schilderijen zijn opmerkelijk veel portretten. Alle gegevens zijn vastgelegd in het rapport *Amersfoortse schilders in de Gouden Eeuw*.

Eemhuis bijna voltooid

Er is hard gewerkt aan het Eemhuis. Dat is te zien in een filmpje op de website www.archiefeeland.nl/over-ons/eemhuis. Eind december wordt de sleutel aan de gemeente overhandigd. In maart gaat Archief Eemland verhuizen en naar verwachting kunnen mensen in april de ruimtes van het archief bezoeken.

Foto rechts: De centrale hal. Links beneden komt u straks binnen. Op de trappen komt een deel van de collectie van Bibliotheek Eemland. Foto linksboven: Centrale hal met rechtsboven op de 3e etage het archief. Foto linksonder: een blik naar de begane grond vanaf het archief. Linksboven een deel van de wand van het archiefdepot. Rechtsboven de luie trap richting Archief Eemland op de 3e etage.

Afscheid Dick en Tilly

Tilly du Pui en Dick van Wageningen zijn jarenlang samen het gezicht én geheugen van de studiezaal van Archief Eemland geweest. Maar eind december nemen zij afscheid, na een lange loopbaan vol passie voor het vak. In april 2014 wordt het archief heropend in het Eemhuis; de komende maanden worden nieuwe publieksarchivarissen ingewerkt. We wensen Tilly en Dick alle geluk voor de toekomst. *Het team van Archief Eemland*

Foto: Ep de Ruiter/Museum Flehite

Museum is leerbedrijf

Museum Flehite werkt al decennia met stagiairs van HBO en WO, maar heeft sinds kort ook een MBO-student. Richella Megens doet de opleiding fotografie en heeft al heel wat voorwerpen en gebeurtenissen in het museum vastgelegd. Ze is ook even 'uitgeleend' aan het Mondriaanhuis. Na toetsing voor het ministerie van Onderwijs heeft het Kenniscentrum PMLF het museum erkend als leerbedrijf.

Van Jordanus Hoorn tot Max Keuris

Onlangs droeg de gemeente Amersfoort een groot deel van haar verzameling over aan Museum Flehite. Hiermee is de naoorlogse collectie versterkt en zijn ook verrassend mooie werken ontdekt.

door **GERARD RAVEN** en **PIEK THEISENS**

Al in vroeger eeuwen sierden schilderijen het stadhuis aan de Hof. Ze waren geschenken of in opdracht gemaakt; het bekendste voorbeeld is het grote stadsgezicht van Matthias Withoos uit 1671. Na de oprichting van het museum in 1880 zijn deze historische werken meestal overgedragen; het stadsgezicht was in 2001 de hekkesluiter.

MOLENDIJK

Intussen had de gemeente vanaf 1950 een collectie moderne kunst aangelegd. De socialistische burgemeester Hermen Molendijk (1946-1961) had een uitgesproken visie op cultuur, die hij in zijn jonge jaren had gevormd bij de Arbeiders Jeugd Centrale. Cultuur was belangrijk voor iedereen, niet alleen voor de elite. Maar de belangstelling daarvoor moest wel gestimuleerd worden, omdat men redeneerde dat een arbeider dit niet vanzelf ontdekt als

Omslag: Max Keuris,
Poes en pathephone
(olieverf, 1976).

Links: Joop Traarbach,
Schippersvrouw (olieverf,
1952).

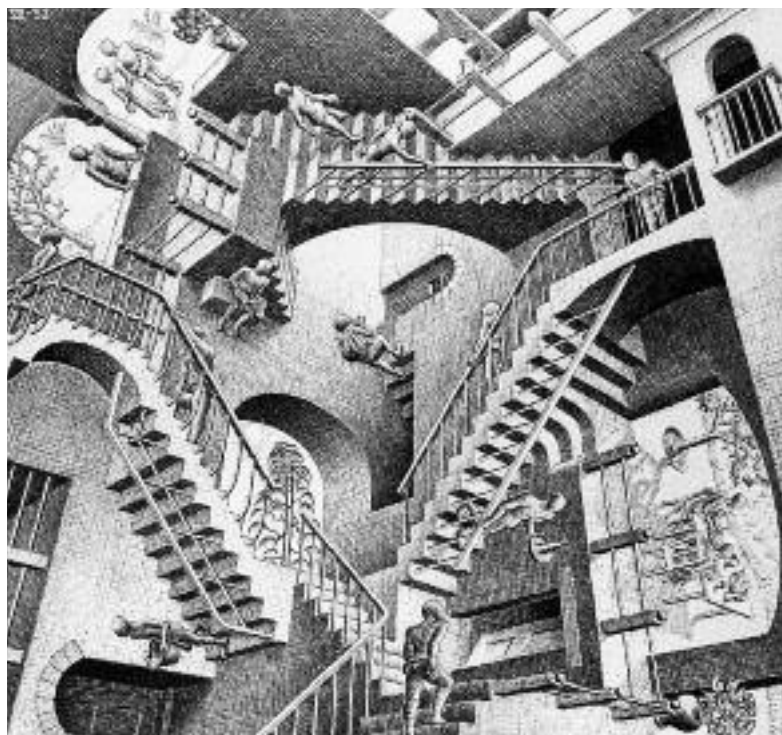
Onder: Maurits Escher,
Relativiteit VII (litho,
1953).

het hem materieel beter gaat. Met cultuur kon je mensen 'verheffen' tot idealen en aanzetten tot sociaal werk. Molendijk wilde de kunst in zijn woonplaats stimuleren en meteen zijn gemeentehuis inrichten: 'We trekken muren op, om ruimten te verkrijgen. (...) Deze ruimten moeten worden opgefleurd. Maar wij dienen ook te beden-

ken, dat buiten die muren ook ruimten ontstaan die opgefleurd moeten worden.' Vandaar een nieuwe begrotingspost om beelden in plantsoenen te plaatsen. 'De beeldende kunstenaar krijgt zodoende de gelegenheid zijn rol te spelen bij het grote werk der stadsuitleg.' Molendijk, die ook zelf schilderde, gaf hierbij persoonlijk advies; hij zocht naar werk dat een groot publiek zou aanspreken en dat ook aansloot bij de stad en haar geschiedenis. Amersfoortse kunstenaars hadden in beide gevallen de voorkeur. Ook werd in 1959 het Rietveldpaviljoen aan de Zonnehof gebouwd.

In de loop der jaren werd de kunstcollectie een doel op

zich. Vooral de Beeldende Kunstenaarsregeling BKR (1956-1987) werd steeds meer een verkapte subsidie, waarmee kunstenaars een minimuminkomen kregen in ruil voor een vastgesteld aantal in te leveren werken. Dat leverde bepaald niet altijd de beste kunst op en het aantal kunstenaars groeide rijk en gemeenten vanaf 1969 boven het hoofd. Ook in Amersfoort stroomden de werken binnen.

Boven: Jordanus Hoom, *Landschap met rivier* (olieverf, circa. 1800).
 Links: Cornelis Springer, *Koppelpoort* (krijt, 1884).
 Rechts: Edith Pijpers, *Zelfportret* (olieverf, circa 1940).

Na het afschaffen van de BKR is er een tijdlang jaarlijks kunst aangekocht. Dit gebeurde het ene jaar voor de gemeentelijke kunstcollectie en het andere jaar voor de collectie van de Kunstuitleen. Later werd dit een keer in de twee-drie jaar voor de gemeentecollectie. Het doel was tweeledig: kunstenaars ondersteunen en de opbouw van een representatieve collectie van hedendaagse Amersfoortse kunstenaars. Het budget bestond uit rijks-

Boven links: Jakob Nieweg, *Azalea's in pot* (olieverf, 1949).
 Boven rechts: Willem van Dam, *Zuidsingel* (aquarel, circa 1940).
 Links en rechts: William/Dirkje Kuik, *A Maris A en Vrouw en profil* (gemengde techniek, 1956).

gelden, maar die zijn rond 2000 gestopt en daarna zijn er geen kunstaankopen meer geweest.

SELECTIE

Intussen was rond 1993 een sanering toegepast. Daarbij is veel geschonken aan de instelling waar het werk op dat moment hing, of aan de kunstenaar zelf. Het aantal werken werd zo teruggebracht van 3000 naar 800. Bovendien ging de Kunstuitleen in 2009 over van De Zonnehof naar Bibliotheek Eemland; bij die gelegenheid is ook

een selectie gemaakt en zijn 21 werken van levende Amersfoortse kunstenaars naar Museum Flehite gegaan. Toch had de gemeente nog steeds meer werk dan zij zelf kon beheren. Het museum had belangstelling om de taak over te nemen, maar dat bleek niet haalbaar in verband met de kosten. Uiteindelijk is afgesproken dat alleen de 183 werken van vóór 1980 uit de *Kerncollectie* (de beste werken) zouden worden overgedragen. De gemeente nam de verzekering hiervan voor haar rekening. Zo is een goed beheer verzekerd, maar wordt de collectie zichtbaar voor

Boven links: Toon Tieland, *Gezicht op Thielt* (pen, 1953).

Rechts: Kedo Ern , *Kat* (terracotta, circa 1976).

Links: Sara van Heukelom, *Gezicht op Positano* (olieverf, 1924).

Foto's: Ep de Ruiter/Museum Flehite

een breder publiek door middel van exposities.

In februari hebben restaurator Ep de Ruiter en collectiebeheerder Piek Theisens de werken op papier uit de lijsten gehaald, omdat ze beter in platte laden bewaard kunnen worden. De schilderijen zijn overgebracht naar het externe depot. Daarna kon begonnen worden aan het beschrijven en fotograferen van alle werken, zodat ze uiteindelijk ook op het web te vinden zullen zijn.

TOPSTUKKEN

Het nieuwe bruikleen bestaat vooral uit tekeningen en prenten, maar ook schilderijen en enkele beelden. De museumstaf wist wel van een aantal werken in deze collectie, zoals een geschilderd landschapje door Jordanus Hoorn

BRONNEN

■ Felix Villanueva e.a., *Hermen Molendijk 1896-1983* (Amersfoort 1984)

Gerard Raven is conservator, Piek Theisens is collectiebeheerder van Museum Flehite.

en een krijttekening van de Koppelpoort door Cornelis Springer. Maar er doken voor ons aardig wat verrassingen op. Bijzonder is een serie van vijftien litho's uit de jaren vijftig van de Baarnse kunstenaar Maurits Escher, bekend om zijn gezichtsbedrog.

Verrassend van kwaliteit is het geschilderde zelfportret van Edith Pijpers, dat tot het beste van haar werk gerekend mag worden. Ook het *Gezicht op Positano* van Sara van Heukelom is waardevol. Schilderijen van Willem van Dam en Jakob Nieweg hadden we al, maar zijn een welkome aanvulling. Van het surrealistisch werk van Max Keuris hadden we juist maar weinig, net als vroege tekeningen van Toon Tieland, schilderijen van Joop Traarbach en tekeningen van William/Dirkje Kuik. Er is ook vroeg werk van een jongere generatie, zoals een kat in terracotta van Kedo Ern . Ten slotte zijn enkele interessante kunstenaars vertegenwoordigd die niet uit de regio komen, zoals Paul Citroen, Jan Sierhuis en Jan Wiegers.

EXPOSITIE

Verschillende werken zijn nu te zien op de tentoonstelling *Amersfoorts Palet* (zie p. 24). Het zijn het genoemde zelfportret van Edith Pijpers en twee schilderijen van Max Keuris: *Roeiers, voor de bui binnen* (1971) en het werk dat in het maartnummer is afgebeeld. In de zusterexpositie in het Rietveldpaviljoen hangen ook vijftien nieuwere werken uit het deel van de collectie dat in het stadhuis is gebleven.

ErfgoedTV

Archief Eemland heeft een nieuwe *applicatie* ontwikkeld: ErfgoedTV. Hiermee kunnen Amersfoorters op hun tv door de fotocollectie van Archief Eemland zappen. Het is de nieuwste manier om erfgoed in huiskamers te brengen. De app maakt gebruik van het glasvezelnetwerk van Amersfoort.

door **GEORGES ELISSEN**

LANDELIJKE PRIMEUR

Met *ErfgoedTV* heeft Archief Eemland een primeur. Als eerste erfgoedinstelling in Nederland hebben we een app ontwikkeld voor de groeiende markt van *Smart TV's*, de televisies die zijn aangesloten op internet. Ook worden de mogelijkheden van de nieuwste TV's optimaal gebruikt door de app. Deze techniek is heel geschikt om onze 45.000 foto's levensgroot in beeld te brengen. De collectie komt daarmee heel goed tot zijn recht.

WAAROM OP EEN TV?

De foto's van het archief zijn hierdoor in huiskamers te zien van mensen die onze collectie misschien nog niet kenden. Archief Eemland hoopt daarmee velen te en-

thousiasmeren voor de rijke fotocollectie en het bestaan van het archief in de stad. En TV's hangen niet alleen in woonkamers. Het zou natuurlijk geweldig zijn als de app straks te zien is in een hotel, de wachtkamer van de tandarts én in het Eemhuis!

ZOEKEN OP POSTCODE OF THEMA

Heeft u een Smart TV met een glasvezelabonnement? Dan kunt u met *ErfgoedTV* aan de slag. Na het starten van de app zijn er tal van leuke mogelijkheden. Zo kunt u op basis van het intoetsen van uw postcode foto's uit uw buurt zien. Wilt u themagericht door de Amersfoortse geschiedenis zappen? Dan kunt u de twintig thema's openen, zoals Koninginnedag, Portretten of de Pon-automobilhandel. U kunt ook alfabetisch met uw afstandbediening door alle trefwoorden zoeken. Het menu-item *Verras*

me toont een selectie foto's op basis van keuzevragen. Binnen de app heeft u de mogelijkheid om verschillende foto's als diashow af te spelen, in te zoomen op alle foto's en de beschrijving van de foto's op te vragen.

UITDAGINGEN

Er moesten veel uitdagingen overwonnen worden afgelopen jaar. Zoals het koppelen van de fotocollectie aan de TV-app. Ook moest er een goede zoekfunctie ontwikkeld worden om met een afstandsbediening door de 45.000 gekoppelde foto's van het archief te struinen. Voor het bouwen van de app werd het innovatieve bedrijf People's Playground uit Amsterdam geselecteerd. De medewerkers hadden goede ideeën, waren enthousiast om een project met een erfgoedinstelling te realiseren en hadden veel ervaring met de nieuwe markt van Smart TV's, doordat zij de app voor *Uitzending Gemist* gebouwd hadden. Voor een deel is de techniek van *ErfgoedTV* daarop gebaseerd. Om te zorgen dat de app optimaal gebruik maakt van

Georges Elissen is medewerker bij Archief Eemland en projectleider van *ErfgoedTV*.

de mogelijkheden van het glasvezelnetwerk in Amersfoort is er intensief samengewerkt met *AmersfoortBreed*. Dit is een driejarig project dat producten en diensten ontwikkelt voor het glasvezelnetwerk in Amersfoort. Bij de totstandkoming van de app waren verder Picturae, DoelgroepTV en Glashart Media betrokken. Door de succesvolle samenwerking met al deze verschillende partijen en het innovatieve karakter van de app zijn we trots op het resultaat.

TOEKOMSTPLANNEN

Er zijn al nabije toekomstplannen voor *ErfgoedTV*. Zo kunnen straks eigenaren van een Samsung-televisie de app bekijken. Ook leent de app zich perfect om video's van het archief te gaan koppelen. Zo ontstond het idee om de gedigitaliseerde video's van Omroep Amersfoort in de app op te nemen. Tenslotte zijn er verschillende erfgoedinstellingen in Nederland die nu al aangegeven hebben ook hun collecties in de app te willen opnemen. Samen met hen doen we in 2014 een subsidieaanvraag om de *ErfgoedTV*-app door te ontwikkelen tot een landelijke versie, waardoor iedereen in Nederland via een Smart TV al die mooie collecties kan bekijken. Kortom, u kunt vanaf uw bank met uw afstandsbediening door de rijke beeldcollectie van het archief zappen.

HOE KAN IK ERFGOEDTV BEKIJKEN?

Informatie over het opvragen van de app en andere technische uitleg over *ErfgoedTV* staat op de website www.archiefeemland.nl. Hier vindt u ook een film over de app.

Tentoonstellingsgebouw De Zonnehof circa 1998 (Archief Eemland)

Het Rietveldpaviljoen

door HENK VAN TILBURG

'De vreugdevolle klanken van het kleine carillon en het speelse element van de najaarszon, bepalen de gevoelens, waarmee ik hier voor u sta.' Met deze woorden opende burgemeester Hermen Molendijk op 12 september 1959 het nieuwe tentoonstellingsgebouw De Zonnehof, ook bekend als het Rietveldpaviljoen vanwege het ontwerp van architect Gerrit Rietveld. De sociaal-democraat Molendijk wees in zijn toespraak op de vele kunstenaars die 'zich willen uiten' (zie ook p. 4). Hiervoor was volgens hem 'een evenwichtige en harmonische omgeving' en meer aandacht voor culturele zaken in de stad van belang. Met de komst van het paviljoen was Amersfoort 'een beschavingscentrum rijker geworden'.

Desondanks was het niet gemakkelijk om geld voor het gebouw vrij te maken. Rietveld kreeg de opdracht in 1956, maar zijn eerste ontwerpen werden afgekeurd omdat ze te duur en te vooruitstrevend waren. Maar in de loop van 1958 kwam de financiering van een nieuw ontwerp wel rond en kon de bouw doorgaan. Hierna zou Rietveld zich nog volop met de bouw en het interieur bezighouden, tot en met de realisatie in 1959, het jaar van de viering van 700 jaar stadsrechten.

Voor Molendijk was kunst dus een belangrijk onderdeel van de samenleving. Het was dan ook begrijpelijk dat hij zich in de jaren voorafgaand aan de opening persoonlijk

EEN NIEUWE RUBRIEK!

Henk van Tilburg is medewerker van Archief Eemland.

bezighield met de komst van het paviljoen. Met Gerrit Rietveld ontstond hierdoor een bijna vriendschappelijke relatie. Zo schreef de architect op 18 juni 1958 aan de burgemeester: 'Ik moet 1-10 dagen op de vlucht voor ruoerigheden rond m'n a.s. verjaardag. (Ik zou intussen toch niets kunnen doen.)'

In zijn openingstoespraak raakte Molendijk niet uitgesproken over het nieuwe gebouw: 'Niet zonder trots (...) kunnen we zeggen, dat wij thans over een tentoonstellingsruimte beschikken, waarin wij exposities van nationaal en internationaal formaat kunnen herbergen.' Scholieren zouden hier geregeld ontvangen kunnen worden en voor mensen die overdag werkten, zou het paviljoen 'op een bepaalde avond' opengesteld worden. Tot slot prees Molendijk de gemeenteraad voor de opdracht aan B en W om het gebouw te creëren, dat volgens hem 'groots is in zijn eenvoud, en eerlijkheid, dat pretentieloos is, een gebouw, zoals alleen architect Rietveld het kon scheppen'. Onder leiding van Molendijk begon het Amersfoortse gemeentebestuur ook kunstwerken aan te kopen. Zijn enthousiasme voor kunst leidde bij zijn pensionering in 1961 tot opdrachten: Kees Verwey mocht een portret schilderen en Charlotte van Pallandt een borstbeeld maken. De overzichtstentoonstelling met werk van beide kunstenaars in De Zonnehof in datzelfde jaar was tevens een afscheidstentoonstelling voor Molendijk, die hiermee niet beter geëerd kon worden.

COLLECTIES Archief Eemland heeft veel interessante archieven en collecties (bijvoorbeeld van de gemeente Amersfoort) die verbonden zijn met unieke locaties in de stad. De documenten over de bouw van het Rietveldpaviljoen tonen een visie van het gemeentebestuur op kunst en cultuur, waar we nog steeds plezier van hebben. Informatie is te vinden in ons krantenarchief en in het archief van de gemeente Amersfoort (beheersnummer 0002.02, inventarisnummer 3584).

HOE DRIE BROERTJES OP RIJ OVERLEDEN

Drie Dikjes

Onlangs kreeg Museum Flehite de twee afgebeelde haar- en borduurwerken geschonken. Ze zijn de stille getuigen van een tragische periode voor de familie Voorburg van boerderij De Lindeboom in Zevenhuizen.

door GERARD RAVEN

Gerrit Voorburg en Stijn Boersen woonden op een monumentale boerderij, waarvan ook nu nog de historische voorgevel te zien is. Dit stukje land net ten noorden van de A1 is na de annexatie bij Hoogland gebleven; de andere boerderijen in Zevenhuizen horen nu bij Bunschoten.

TWEE BABY'S

Het echtpaar had al drie kinderen: Kees, Jan en Antoon. Theodorus Antonius (Dikje) werd geboren op 18 december 1927, maar overleed dezelfde dag. De baby had al namen en zal dus nog een nooddoop hebben gekregen, zodat hij op het kerkhof mocht liggen. Hij kreeg echter geen apart graf; zo ging dat meestal met baby's. Broer Kees Voorburg: 'Vader wist niet goed waar hij precies begraven lag, want er was geen steen.'

Naar 19e-eeuws gebruik was eerder een haarlok afgeknipt. Sinds de Romantiek waren sieraden met haar van een overledene populair; Museum Flehite heeft er meer. Er werden zelfs afbeeldingen van een treurwilg, een graf-tombe of een urn mee gemaakt, soms met een treurende weduwe erbij. Dikjes haarlok werd echter op een klein plateau verwerkt en ingelijst met een borduurwerk. Het haar is minder goed te zien, omdat de doorzichtige afdeklaag deels is vergaan en verkleurd. De familie denkt dat moeder Stijn het niet heeft gemaakt; het zal wel een familielid of vriendin zijn geweest.

Een jaar later was Stijn weer in verwachting en op 4 november 1928 werd het volgende zoontje geboren. Zoals gebruikelijk kreeg hij dezelfde doop- en roepnamen. Maar dit Dikje overleed na twintig dagen. Ook zijn haarlok werd ingelijst. Hier is de afdeklaag beter behouden, maar door verkleuring is het haar ook nauwelijks te zien.

HET ZIEKE JONGETJE

Op 6 februari 1930 werd het derde Dikje geboren. Toen hij acht jaar was kreeg hij longontsteking en bronchitis en stikte. Hij ligt wél in het familiegraf. De familie heeft nog een tafelbel die hij bij zijn bed had (om te waar-

De twee haarstukjes (Museum Flehite) en foto van het derde Dikje (familie Voorburg).

BRONNEN

- Vraaggesprekken met Rie Voorburg-Voskuilen, Kees Voorburg en Dora Voorburg
- E.G.G. van Amstel-Bos, *Sieraden uit de 19e eeuw* (Lochem 1981)

Gerard Raven is conservator van Museum Flehite.

schuwen dat hij benauwd werd) en de houten puzzelblokken waarmee hij gespeeld had. Kees: 'Hoewel de ziekte en het overlijden ons nogal aangrepen werd er thuis later weinig over gesproken.'

Van dit Dikje is geen haar meer afgeknipt. Misschien raakte dat toen al wat uit de mode. Het is ook mogelijk dat Gerrit en Stijn twee lijstjes in hun slaapkamer wel genoeg vonden. Zij hebben daarna nog zeven kinderen gekregen, maar die kregen andere namen. De eerste daarvan was trouwens een meisje, Dora in 1931, daarna Gerbrand in 1932. Dora herinnert zich de *Engelenmis* van haar broertje; ze was toen zelf zeven: 'Bij de uitvaart van een kind droeg je geen zwarte kleren. Maar aan de keukentafel werden wel zwarte ruitvormige lapjes op onze jassen genaaid, waar we nog een jaar mee gelopen hebben.'

NAAR HET MUSEUM

De haarlokken zijn blijven hangen tot de ouders overleden. Uiteindelijk kwamen ze bij Gerbrand Voorburg en zijn vrouw Rie, die ze met toestemming van hun broers en zussen aan Museum Flehite hebben gegeven. Daar zijn ze nu te zien in de aanwinsten vitrine. De Historische Kring Hoogland heeft immers geen mogelijkheid om zulke voorwerpen goed te bewaren.

WIE WAS DE ONTWERPER?

Het glas-in-lood

In het pand Langestraat 63 is grand café-restaurant Hemels gevestigd. In de achtergevel bevindt zich een prachtig glas-in-loodraam. Waarom is het hier geplaatst, uit welke tijd dateert het en wie heeft het gemaakt?

door THEO MILTENBURG

In 2006 is het raam door de Amersfoortse glazenier Sander Luigjes gerestaureerd. In zijn werkplaats kon ik de details goed zien en het wekte mijn belangstelling. Ik verwachtte zo'n raam niet in een winkelpand. Het is opmerkelijk, zowel door de grootte, de boogvorm als door de gebruikte vormen en kleuren. Er was geen handtekening

Links: Het glas-in-loodraam in Langestraat 63. Rechts: Detail met de verwerkte initialen.

van de ontwerper of van de glazenier op het raam te ontdekken.

Het monumentale rondboogvenster in de achtergevel is circa 3 meter breed en 4 meter hoog en het is door twee stijlen in drie verticale stroken onderverdeeld. Het glas-in-loodraam wordt gekenmerkt door abstracte, bijzondere

vormen die in een bepaald patroon zijn geplaatst. Met bijzonder rijke kleuren maakt het deel uit van het monumentale trappenhuis. Het is ontworpen om de bezoekers van de winkel te verleiden ook naar de eerste verdieping te gaan. In dat opzicht heeft het een functie die vergelijkbaar is met het boograam in de voorgevel (zie p. 15).

DE ZOEKTOCHT NAAR DE ONTWERPER

Om te achterhalen wie de maker van het opmerkelijke raam is, heb ik tal van bronnen geraadpleegd. Van de architect van dit pand, Herman Kroes, is een omvangrijk archief bewaard gebleven. Hierin zijn helaas geen aanwijzingen voor de maker van dit raam te vinden. Van zijn zoon Willem Kroes, die betrokken was bij een latere uitbreiding van de winkel, is geen archief bekend. Hij was een bewonderaar van de Amsterdamse School. Navraag bij familieleden van Kroes en Hehenkamp leverde geen nieuwe informatie op, evenals de raadpleging van de krantenarchieven. Er is tevergeefs gezocht naar ontwerpen van kunstenaars uit deze tijd die glas-in-loodramen hebben ontworpen en zich verwant voelden met de Amsterdamse School en De Stijl. Ook zocht ik naar glasateliers die rond 1925 in Amersfoort aanwezig waren. Ook deze invalshoek leverde geen gegevens op. Tot slot is het raam

raam van Hemels

vergeleken met andere glas-in-loodramen in de stad. Op grond van stijkenmerken en een vergelijking met het raam in het pand van Ramselaar (Willem Kroes, Langestraat 48-50) ontstond de gedachte dat wellicht Kroes jr. bij het ontwerp van het raam betrokken is geweest.

EEN OPMERKELIJKE VONDST

Via internet ben ik op zoek gegaan naar afbeeldingen van glas-in-loodramen uit de periode 1925-1935 en hierbij stuitte ik op De Bijenkorf in Den Haag. Dit pand wordt beschouwd als een van de hoogtepunten van de Amsterdamse School. Een aantal glas-in-loodramen is ontworpen door bekende glaskunstenaars, zoals Joep Nicolas, W. Bogtman, J. Linse, P. Hofman, Jaap Gidding, H. van der Stok, Leo Visser en Mien Visser-Düker. Deze ramen zijn in 1926 geplaatst. Een van deze ramen vertoont opmerkelijke overeenkomsten met het glas-in-loodraam in Hemels. De gebruikte vormen komen sterk overeen, net als de opmerkelijke, heldere kleuren. Het was niet duidelijk wie als ontwerper mocht worden beschouwd; sommigen bronnen noemden M. Visser-Düker, anderen haar man Leo Visser.

EEN BEZOEK AAN DE BIJENKORF

Een bezoek aan De Bijenkorf bracht duidelijkheid. Naast de ramen blijken kleine originele naamplaatjes te hangen uit 1926. Het raam dat de meeste verwantschap vertoont is ontworpen door Leo Visser. Het blijkt om zeer

Foto's: Theo Miltenburg

Glas-in-loodramen in De Bijenkorf te Den Haag. Boven ontwerp van Leo Visser, onder van Mien Visser-Düker.

grote glas-in-loodramen te gaan die in feite uit een drieliuk bestaan. In het werk van Leo Visser zijn duidelijk diverse vormen te zien die terugkomen in de randen van het raam van Hemels. Het middendeel van het raam in Hemels vertoont echter meer overeenkomst met het raam dat ontworpen is door Mien Visser-Düker en een verdieping lager in De Bijenkorf hangt. De overeenkomst tussen de twee werken zit zowel in de vormtaal als in de kleurstelling.

Van Leo Visser is bekend dat hij zijn werk signeerde met twee met elkaar vervlochten letters L en V. Van Mien Visser is hierover niets bekend. In het raam in De Bijenkorf zijn haar initialen zeer groot verwerkt. Opmerkelijk is dat in Hemels letters in lood te zien zijn in een klein, steeds terugkerend vlakje in het raam. Zowel de L, de M als de V lijken in elkaar gevlochten te zijn. Op de detailfoto wordt de M gekarakteriseerd aan de bovenzijde door 3 laspunten, aan de onderkant door 2, de V is in de M gevlochten en heeft ook drie laspunten en ook de L valt

erin te zien. Of is dit slechts schijn en zie ik iets wat de ontwerpers niet zo bedoeld hebben?

HET GLASATELIER

Voor het glasatelier, waar het raam vervaardigd werd, zou men aan W. Bogtman in Haarlem kunnen denken. In Amersfoort heeft hij glas-in-loodramen ontworpen voor diverse trappenhuisen. In zijn atelier is ook werk van andere ontwerpers voor De Bijenkorf gemaakt. Wellicht heeft hij het raam van Hemels gemaakt. Zowel Bogtman als Leo Visser werkten als illustrator en maakten ontwerpen voor damast. Bogtman en Mien Visser waren allebei geïnteresseerd in textiele werkvormen als batikken. Gelet op de keuze van kunstenaars voor het werk in De Bijenkorf, mogen we aannemen dat ook Leo en Mien Visser-Düker destijds als gerenommeerde kunstenaars werden beschouwd. In het archief van Bogtman zijn 4500 ontwerpen aanwezig; ik heb dit archief nog niet

kunnen raadplegen.

MIEN EN LEO VISSER

Willemina Visser-Düker is in 1881 in Zuid-Scharwoude geboren. Haar achternaam wordt ook wel als Duker geschreven. Zij trouwde met Leo Visser. Van 1918 tot 1942 werkten en woonden zij in Amsterdam. Later verhuisden ze achtereenvolgens naar Blaricum, Bussum en Hilversum. Het echtpaar werkte ook samen aan projecten en zij zullen elkaar gestimuleerd hebben. Mien werkte vooral met textiel en was aquarellist. Zij is bekend geworden als schrijfster van het kinderboek *Baron van Hippelepip* (1917). Het is rijk geïllustreerd en bevat ook kinderliedjes. Haar naam wordt in enkele publicaties genoemd, maar deze bieden helaas weinig details over haar persoon. In 1960 overleed Willemina in Hilversum.

Leo Visser was schilder, tekenaar en werkte met glas. Leo maakte illustraties voor boeken, tekende cartoons voor

Langestraat 63

ONTSTAANGESCHIEDENIS

Van het pand is de bouwtekening met de bouwaanvraag uit 1894 bewaard gebleven. Opdrachtgever was Hartog Jozef Klein. Hij had een kledingmagazijn op de Hof, maar wilde zijn zaak naar een groter pand verhuizen. Op de plaats van het huidige pand stonden in 1893 een winkelwoonhuis, waarbij de winkel vanuit één of meer kamers werd gedreven, en een pakhuis. Het pand aan de Langestraat had toen al lange tijd een winkelfunctie.

De oorsprong als winkel gaat vermoedelijk zelfs terug tot 1682 omdat, blijkens de koopakte van dat jaar, het pand een winkel en toonbank bevatte. In 1753 was de eigenaar van het pand aan de Langestraat ook al eigenaar van het pakhuis met de ingang Achter de Heilige Geest. Daarna was het pand in gebruik als grutterij. Vervolgens voerden Cornelia en Aleida van Slooten hier een *glas-, aardewerk- en porceleinaffaire*. Zij hadden dit pand geërfd van hun ouders Hendrik van Slooten en Francina van Huntelaar. De vader van Francina was Dirk van Huntelaar, bekend als wieldraaier. Vanaf 1885 was het pand in gebruik als kledingwinkel bij M. van Gelder en Zonen. Vanaf 1891 verkochten zij hier als nouveauté Franse korsetten.

VERBOUWING

In de aanvraag die bij de bouwtekening behoort, schreef de opdrachtgever H.J. Klein aan het College van B & W dat hij een perceel aan de Langestraat wilde verbouwen

met het erachter grenzende perceel Achter de Heilige Geest. In het ontwerp van Herman Kroes was voorzien in een voorhuis, een binnenplaats en een achterhuis. Gelet op de term 'verbouwing' neem ik aan dat in het ontwerp delen van de oude panden behouden zijn. Omdat een tekening van de oude situatie ontbreekt, is helaas niet duidelijk wat nieuw is.

Het voorhuis is ontworpen als winkel. Het was een van de eerste panden in de stad die door deze verbouwing het uiterlijk van een winkel kreeg. Kamp 2 (1890) en Langestraat 34 (1895) zijn in dezelfde tijd als winkel ontworpen. Boven de tekening van Herman Kroes staat geschreven: *Confectiemagazijn met woonhuis*. Op de tekening is te lezen dat er in het voorhuis op de begane grond toonbanken en hang- en legkasten waren. Er waren een tailleurkamer en een paskamer. Op de eerste verdieping bevond zich aan de voorzijde een mantelkamer met hangkasten en een magazijn. Op de tweede verdieping een kamer aan de voorzijde en drie kleine kamers erachter. Vermoedelijk werkten hier de kleermakers.

Tussen voor- en achterhuis was een binnenplaats. Het achterhuis was oorspronkelijk een pakhuis. In het ontwerp van Kroes is het als woonhuis voor twee gezinnen ingericht. Op de begane grond waren een woonkamer, een slaapkamer, een keuken en een toilet. Op de eerste verdieping eveneens een woonkamer, een keuken, twee slaapkamers en een toilet. De tweede verdieping was één grote kamer met een hijsinstallatie.

De Groene Amsterdammer en ontwierp kalenders. Hij was onder meer lid van de vereniging van schilders St. Lucas en van de vooruitstrevende vereniging De Onafhankelijken. Deze vereniging verzette zich tegen de macht van musea en jury's en meende dat kunstenaars de vrijheid moesten hebben om zelf exposities samen te stellen. De kunstenaar moest zelf bepalen wat het publiek te zien kreeg. De aanleiding tot de oprichting van deze vereniging was de weigering van de jury van het Stedelijk Museum om werk van een aantal jonge kunstenaars tentoon te stellen. Een vergelijkbaar initiatief in Parijs stond model voor deze vereniging. De Onafhankelijken stonden open voor allerlei vormen van kunst. Zij hebben grote invloed gehad doordat zij werk van buitenlandse kunstenaars als Chagall en Kandinsky naar Amsterdam haalden.

EEN WERELD VOL VERHALEN

Uit deze speurtocht naar het glas-in-loodraam in grand

FORTMANN & HEHENKAMP

Hartog Klein dreef de winkel slechts enkele jaren. Zijn vrouw overleed korte tijd na de opening. In 1901 besloot hij de winkel te verhuren aan de families Fortmann en Hehenkamp. Zij richtten zich op de verkoop van vloerbedekking, gordijnen, vitrages en bedden en maakten ook zelf bedden. In 1912 verkocht Hartog Klein de winkel aan hen. In 1939 nam mevrouw Hehenkamp het aandeel van Fortmann over; haar man was toen al geruime tijd overleden.

BRONNEN

■ Archief Eemland, bouwarchief Langestraat 63 en Achter de Heilige Geest 4, Bouwzaken 1895, 351; 1921, 415 (verbouwing); 1926, 558 (verbouwing).

■ Bijen, R.J.H., *Bouwen met karakter. De Amersfoortse architecten Kam en Kroes* (Amersfoort 1997)

■ 'Fortmann en Hehenkamp', in: Jaap Hengeveld, *Ondernemen in Amersfoort* (Amersfoort 2001)

■ Groot, Marjan, *Vrouwen in de vormgeving in Nederland 1880-1940* (Rotterdam 2007)

■ Hoogveld, Carine, *Glas in lood in Nederland 1817-1968* (Den Haag 1989)

Theo Miltenburg was betrokken bij enkele restauraties in de stad.

café Hemels kwam een interessante wereld vol verhalen naar voren. Ik denk aannemelijk gemaakt te hebben dat Mien en/of Leo Visser de ontwerper van dit raam is. Vanuit cultuurhistorisch oogpunt mag dit raam als een belangrijk kunstwerk in de stijl van de Amsterdamse School worden beschouwd.

Wellicht zijn er lezers die kunnen helpen bij het beantwoorden van de vragen die overblijven:

Zijn er nog andere aanvullende bewijzen te vinden voor de stelling dat het echtpaar Visser dit raam ontworpen heeft?

Zijn er archieven of foto's van hun ontwerpen in familiekring bewaard gebleven?

Valt er iets meer te zeggen over de symbolen die in dit raam zijn toegepast en hoe is het contact met de architect of de familie Hehenkamp of Fortmann tot stand gekomen?

Mail postbus@miltenburghorst.nl of bel 033 4610 150.

In 1926 besloten de eigenaren het woonhuis aan de achterkant bij de winkel te trekken. Tot dan toe had de familie Hehenkamp hier gewoond. Zij vroegen Herman Kroes om hier een ontwerp voor te maken. Kroes tekende samen met zijn zoon Willem voor het ontwerp. Ook deze tekening is bewaard gebleven. Hieruit blijkt dat de oude trappen kwamen te vervallen en dat in het achterhuis een monumentaal trappenhuis werd geplaatst. De achtergevel werd voorzien van een groot boograam en de oude achterdeur verplaatst. De winkel werd op zaterdag 2 april 1927 heropend.

RIJKSMONUMENT

In 1986 is het winkelpand op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst; in 2000 heeft het de status van rijksmonument gekregen. Het dankt deze status aan de architectuurhistorische waarde. Het wordt gezien als een mooi voorbeeld van een winkelpand dat in een *eclectische* bouwstijl is ontworpen (een mengvorm van stijlen). In het ontwerp van de voorgevel zijn kenmerken van de neorenaissance dominant. Samen met de Lutherse kerk vormt het een fraai ensemble. De stedenbouwkundige betekenis hangt nauw samen met de ligging op de kruising van Langestraat met Krommestraat.

In de voorgevel is vooral het grote boograam opmerkelijk, dat op het niveau van de eerste verdieping doorloopt. Kroes heeft dit zo ontworpen om duidelijk te maken dat de eerste verdieping een functie als winkel had. Het trappenhuis en het glas-in-loodraam in de achtergevel worden als waardevolle elementen gezien. Opmerkelijk is dat de achtergevel een heel ander karakter heeft dan de voorgevel. Hier zijn stijlenmerken van de Amsterdamse school aanwezig. Wellicht blijkt hier de invloed van Willem Kroes.

Trouw tot aan de dood

De vriendschap tussen de Amersfoortse schilders Toon Tieland (1919-2006) en Johan Traarbach (1920-2006) had veel weg van een huwelijk. Ondanks het verschil in karakter en werkopvatting was hun band onverbreeklijk.

door **WICHARD MAASSEN**

Het begin van de levenslange verbintenis wist Traarbach zich vijftig jaar later nog nauwkeurig te herinneren, in gesprek met journalist Henk Enkelaar. Op 2 mei 1932, om 16.45 uur, vroeg Toon aan Johan of hij met hem mee naar huis wilde gaan, een taartje eten. Toon was jarig die dag en Johan was een medeleerling van de ambachtsschool.

SCHILDER WORDEN

Hoe verschillend hun persoonlijkheden later ook bleken te zijn, in de eerste jaren van de vriendschap bleven die nog verborgen onder de oppervlakte. Voorop stond dat ene gezamenlijke, grote doel: kunstenaar worden. Met hun eerste schilderijen onder de arm fietsten ze naar de Koppel, waar Court Veldkamp (1914-1968) een atelier had. Dat was een schilder tegen wie het tweetal erg opzag. Veel had het werk van de jonge autodidacten nog niet om het lijf. Ze zaten vaak wat te 'knoeien' met penseel en verf.

In dezelfde periode kwam het tweetal in contact met

Tieland, *Stadsgezicht* (olieverf 1984, Museum Flehite).

Dorus Roovers, een kunstschilder uit Putten. Op zaterdag gingen Toon en Johan er op de fiets naar toe. Wat ze ook van hem opgestoken mogen hebben, één uitspraak van Roovers zouden zijn pupillen nooit meer vergeten. 'Als je schilder wilt worden,' zei hij, 'dan moet je het niet kunnen laten.'

Regelmatig reisde het tweetal naar Amsterdam, om er de etalages van kunsthandels te bekijken. Ze zagen werk van Gustave De Smet (1877-1943) en Constant Permeke (1886-1952), Vlaamse expressionisten, met wier werk het tweetal nader kennis zou maken tijdens vele naoorlogse reizen naar Vlaanderen. Maar het meest onder de indruk waren ze van een grote Rembrandttentoonstelling in het Rijksmuseum, in 1937. Dat was in ieder geval voor Tieland een beslissend moment. Toen wist hij het zeker: ik word schilder.

VERDIENEN

Er moest echter geld verdiend worden. Tieland werd huisschilder, net als Traarbach. Maar nog voor de oorlog zei Tieland het vak vaarwel. Hij vond er 'geen pest aan'. In die tijd kreeg hij al pianoles van Herwig van der Glas (1904-1988), die een kleine muziekkuitgeverij aan huis had. Hij vroeg Tieland om voor hem muziek te tekenen. Er ging een lampje bij hem branden; hij kon wat verdienen en daarnaast voldoende tijd vrijmaken om te schilderen. Deze combinatie hield Tieland vol tot zijn pensioen.

Traarbach was ook enige tijd muziketekenaar, maar ging uiteindelijk een andere kant op. Een groot deel van zijn leven verdiende hij de kost als tekenleraar. In dat vak kwam zijn sociale bewogenheid tot uiting. Als hij uit een groep van twintig leerlingen er maar één op het goede spoor zette, maakte dat zijn dag al goed.

DOENER EN DENKER

Tieland was de doener, de extraverte pretmaker; Traarbach de denker, de introverte melancholicus, die de publiciteit schuwde. Dit contrast is ook terug te vinden in hun latere werk. Waar Tieland een haast maagdelijke wereld schiep, nog onaangeraakt door de jachtige moderne

Links: Traarbach (met pijp) en Tieland, 1995 (foto: Brand Overeem).
Onder: Traarbach, *Aardappelloogst* (olieverf 1980, collectie Wichard Maassen).

tijd en getoonzet in levendige kleuren, ging Traarbach met wat meer bruin op z'n palet het drama niet uit de weg. Hij was ook meer dan Tieland genegen tot stijlexperimenten.

Traarbach was op en top een gevoelsmens. Hij kon emotioneerd raken van een geur of van een bepaalde klank. Anders dan Tieland schilderde hij veel dieren. 'Hoe meer je een dier observeert,' vond hij, 'hoe meer menselijke trekken je in een dier ziet.'

Traarbach bleef tot aan zijn dood trouw aan zijn principes. Zijn boezemvriend was op latere leeftijd enig opportunisme niet vreemd – hij stapte bijvoorbeeld voor zijn klanten over van de PvdA naar de VVD. Het liefst zwoegde Traarbach in de luwte. Elk schilderij was een worsteling voor hem. Daarentegen ging Tieland in de loop der jaren steeds vaker de boer op met zijn werk en leende hij zich ook voor commerciële activiteiten.

SOMBEREN

Als rechtgeaard socialist vond Traarbach dat zijn werk met name voor mensen met een kleine beurs te koop moest zijn. Een en ander neemt niet weg dat ook hij hunkerde naar erkenning, alleen was hij er niet zozeer naar op zoek. Hij voelde zich het prettigst achter z'n ezel, vooral in de donkere maanden waarin hij kampte met depressies.

Tussen oktober 1944 en het eind van de oorlog zaten beiden op verschillende adressen ondergedoken. Uit Tielands brieven aan Traarbach blijkt dat hij ook kon somberen. Verscheidene keren liet hij doorschemeren de situatie maar hopeloos te vinden en het bijltje erbij neer te willen gooien. In die tijd was Tieland nog niet zo overtuigd van zijn kunstenaarschap, zo komt ook naar voren uit de brie-

Wichard Maassen is verslaggever van *AD Amersfoortse Courant*. Hij schreef ook het boek *Toon Tieland, levenskunstenaar* (zie p. 23).

ven. Volgens hem was zijn vriend verder in zijn ontwikkeling en beschouwde hij Traarbach als leermeester. Helaas zijn diens antwoorden niet bewaard gebleven.

COBY EN MATS

Dat de band al die jaren intact bleef, was volgens de schilders zelf in niet geringe mate te danken aan hun echtgenotes. In werkelijkheid was het met name Tieland die vrij werd gelaten. 'Toon mocht flierefluiten van Coby,' stelt Rob Lampe, die zowel over Tieland als Traarbach een documentaire maakte. 'Mats, de vrouw van Johan, zat er veel dichter op.' Hij vermoedt dat er in haar een hoop boosheid en jaloezie zat opgekropt. Toon en Coby kregen kinderen, zij niet. Bovendien had Tieland succes en haar Johan veel minder.

Volgens Tielands oudste dochter Ingrid was Mats 'strontjaloers'. Dat bleek eens te meer toen Coby niet lang na de geboorte van zoon Pieter (1950) in verwachting raakte van hun derde dochter, Jeannette (1952). Mats zou, op bezoek bij de Tielands, hebben uitgeroepen: 'Alwéér in verwachting? Het is bij de konijnen af!'

Zover te achterhalen valt, heeft de vriendschap tussen Tieland en Traarbach er niet onder geleden. Daarvoor waren ze te zeer broeders in de kunst. Samen hadden ze in 1945 aan de basis van kunstenaarsvereniging *De Ploegh* gestaan; eind jaren zeventig stapten ze er ook min of meer tegelijk uit.

Tot op het eind bleven ze elkaar trouw, ook toen het schilderen door ziekte naar de achtergrond werd gedrongen. Traarbach dichtte zichzelf paranormale gaven toe en dacht dat hij als eerste zou gaan, maar het was andersom. Tieland stierf op 30 augustus 2006, aan de indirecte gevolgen van een auto-ongeluk; Traarbach vier maanden later, op 19 december. Hij leed aan longkanker en was enige weken daarvoor overgebracht naar het hospice. Bij de kist van Tieland voorspelde Traarbach tegenover Coby: 'Ik kom er gauw achteraan.' Dat klopte dus wel.

Markthal voor slagers

Sinds enkele jaren weten we dat Amersfoort in de Middeleeuwen een stedelijk vleeshuis heeft gehad. De exacte locatie was echter onduidelijk. De analyse van een vijftiende-eeuws transportregister heeft opheldering gegeven.

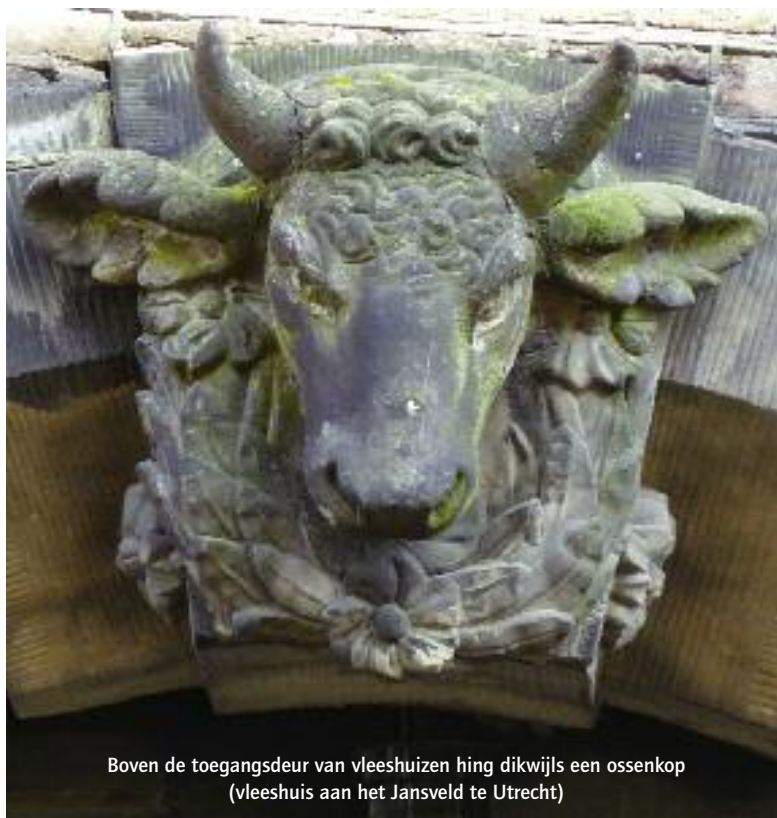
door **LEEN ALBERTS**

Een vleeshuis was een publieke markthal waar slagers runderen, varkens en schapen slachtten, het vlees klaarmaakten en daar op houten kramen aan de consumenten verkochten.

Het was al bekend dat Amersfoort een vleeshuis had; de stad lag op een belangrijke route van de ossenhandel. Van Nostrum vond in 2011 informatie over de plek, maar door een niet geheel juiste interpretatie lokaliseerde hij het op de hoek van de Zevenhuizen. Uit een nadere analyse blijkt dat het om een naastliggend gebouw gaat.

LOCATIE

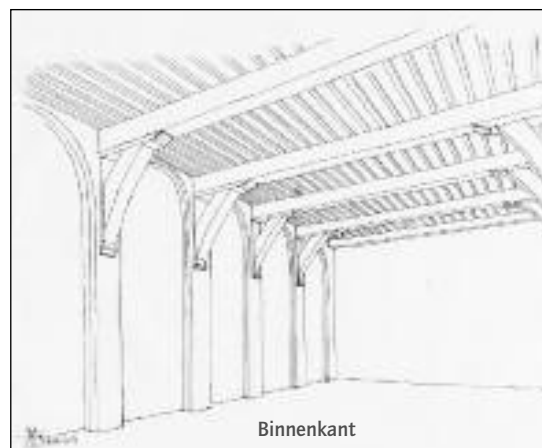
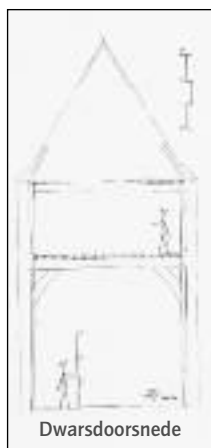
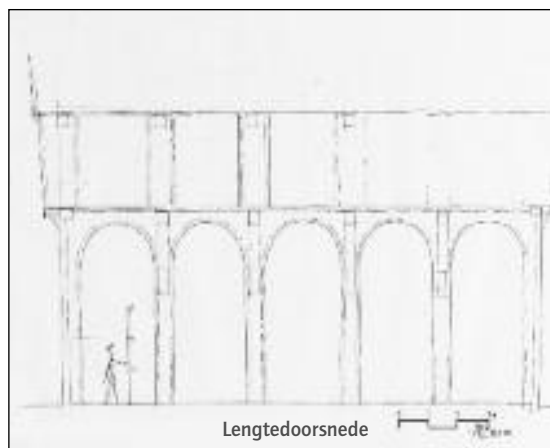
In het Archief Eemland is een vuistdik vijftiende-eeuws register bewaard gebleven waarin de overdrachten van onroerend goed staan opgetekend. De huizen hadden nog geen nummers, maar werden gelokaliseerd door vermelding van de namen van de eigenaars van de belendende percelen. Bij een aantal huizen is aangegeven dat deze zich naast het pand bevonden *dat ons stadsvleeshuis placht te wezen*. Door als een puzzel een reconstructie te maken van de huizen tussen de Hof, de Zevenhuizen en de Langestraat kon de juiste locatie van het vleeshuis worden vastgesteld: het perceel van het huidige Logement de Gaaper (Hof 39) en het achterliggende

Boven de toegangsdeur van vleeshuizen hing dikwijls een ossenkop (vleeshuis aan het Jansveld te Utrecht)

Onder: Reconstructie-tekeningen door Albert van Engelenhoven.

pand Langestraat 76. Tegen de noordelijke zijmuur van de markthal waren in de vijftiende eeuw reeds drie huizen gebouwd die aan de Zevenhuizen stonden, zoals dat

tegenwoordig nog zo is. Ook aan de zuidzijde was het vleeshuis toentertijd ingebouwd. Onder de eigenaars van deze panden bevonden zich verscheidene stadsbestuurders. Het waren huizen van de stedelijke bovenlaag.

IMPOSANT

Het gebouw lag aan het marktveld van de Hof en liep aan de achterkant door tot aan de Langestraat, de belangrijkste aanvoerweg waarover het vee via de Viepoort (Kamperbinnenpoort) de stad in kwam. Het was een overdekte hal met een lengte van ongeveer zeventien meter.

Middeleeuwse slagers aan het werk (*Tacuinum sanitatis*, 14e eeuw; Biblioteca Casanatense, Rome)

Bij restauratie van het pand Hof 39 in 2003 bleek dat de zijmuren waarschijnlijk uit de dertiende eeuw stammen, de periode waarin Amersfoort stadsrechten kreeg. De hal had een hoogte van wel zes meter en daarboven waren nog een verdieping en een zolder voor de opslag van goederen. In die periode waren de huizen nog hoofdzakelijk van hout, vlechtwerk en leem en moet het stenen vleeshuis een imposante verschijning zijn geweest.

OPHEFFING

Tijdens de restauratie van tien jaar geleden hebben bouwhistorici geconstateerd dat het stedelijke vleeshuis in het jaar 1452 een ingrijpende verbouwing onderging. Er werd een scheidingsmuur midden in de hal opgetrokken, zodat twee afzonderlijke panden ontstonden, één aan de Hof en één aan de Langestraat. Het pand aan de Hofzijde kreeg een kelder, een halve tussenverdieping (*insteek*) met een vide in het voorhuis en nieuwe vloeren. Voortaan gingen beide helften van het voormalige vleeshuis door als particuliere woningen. De publieke voorziening voor slagers, die sinds de dertiende eeuw had bestaan, was hiermee ten einde.

De reden van opheffing van het vleeshuis blijft voorals-

Logement de Gaaper (Hof 39)

nog een vraagstuk. Er zijn immers aanwijzingen dat de handel in vee via Amersfoort tot ver in de zestiende eeuw bloeide. Kennelijk waren er binnen de bedrijfstak ontwikkelingen gaande die sluiting van het vleeshuis verkieslijk hebben gemaakt. Hypothesen hierover zullen binnen een uitgebreidere bespreking van het Amersfoortse vleeshuis worden gepubliceerd in één van de komende nummers van het tijdschrift *Oud-Utrecht*.

LITERATUUR

- Anton van Nostrum, 'Ook Amersfoort had een vleeshuis', *Kroniek* 13:2 (juni 2011) 22-23
- Albert van Engelenhoven, 'Het oudste stenen huis van Amersfoort', *Flehte. Jaarboek V* (2004) 55-81

Leen Alberts is docent Geschiedenis aan de Hogeschool Utrecht.

De Schammer in druk

Na drie jaar opgraven en drie jaar uitwerken is onlangs het rapport verschenen over het archeologische onderzoek binnen het gebied De Schammer in Leusden. Wat is er ontdekt?

door **TIMO D'HOLLOSY**

Aan rapporten van opgravingen worden wettelijke en wetenschappelijke eisen gesteld. De stadsarcheologen hebben het echter ook in een zeer leesbare en aantrekkelijke vorm weten te gieten, om daarmee een zo breed mogelijk publiek te bereiken.

Het project De Schammer begon voor de stadsarcheologen al in 2005, toen hen gevraagd werd of er binnen het gebied waardevolle archeologische resten in de bodem verwacht mochten worden en zo ja: welke dan precies en waar? Aanleiding tot deze vraag waren de plannen om De Schammer als recreatie- en natuurgebied in te richten en

Boven: Omslag van het rapport (zie p. 23).
Onder: Archeoloog en hoofdauteur Ron Hulst.

er een nieuw hockeycomplex te bouwen. Op alle plekken waar de geplande in-richtingswerkzaamheden het bodemarchief zouden vergraven, diende eerst archeologisch onderzoek uitgevoerd te worden. Bestudering van bodemgegevens, kaartmateriaal en historische bronnen maakte duidelijk dat voor bepaalde delen binnen De Schammer een hoge archeologische verwachting gold: met name op de door beken omspoelde zandige hoogte werden bewoningssporen uit de Prehistorie en Middeleeuwen verwacht.

De eerste schep ging in 2007 de grond in, op de locatie van het nieuw te bouwen hockeycomplex dat exact op de dekzandhoogte was gepland. En inderdaad: de dekzandrug bleek rijk aan prehistorische en middeleeuwse resten, die direct onder de graszoden en bouwvoor werden aangetroffen. Dit leidde tot grootschalige opgravingen, waarover al drie jaar geleden in de *Kroniek* is geschreven. Nu de resultaten van alle deelonderzoeken zijn gecombineerd, komt het totale beeld van de bewoningsgeschiedenis van De Schammer naar voren; een beeld dat ook de archeologen zelf heeft verrast.

DE EERSTE MENSEN

De oudste aanwijzing voor menselijke aanwezigheid binnen De Schammer is een handvol vuurstenen afslagen en werktuigjes die op de dekzandrug zijn gevonden. Ze dateren uit de Midden- of Late Steentijd (ergens in de periode 8800-2000 v. Chr.) en wijzen op de aanwezigheid van één of meer tijdelijke kampementen van rondtrekkende jagers/verzamelaars.

BOEREN IN DE PREHISTORIE

Er zijn meer dan 2.500 *paalsporen* gevonden: de kuilen waarin ooit houten palen hebben gestaan. Uit de analyse daarvan blijkt dat de dekzandrug vrijwel continu bewoond is geweest, van de Late Bronstijd (1100-800 v. Chr.) tot rond het begin van de jaartelling. Er zijn tien boerenerven opgegraven met bijgebouwen, greppels, water-, afval- en voorraadkuilen. Sporenconcentraties langs de randen van het opgravingsterrein geven aan dat verder op de dekzandrug meer erven uit de IJzertijd te vinden zullen zijn.

De tien erven vertonen overeenkomsten én verschillen.

Zo bevinden de *spiekers* (opslagschuren op vier tot zes palen) zich voornamelijk aan de oostzijde van het erf, aan de kant waar de akkers gelegen hebben: wat hoger (= droger) op de dekzandrug. De boerderijen beschikten vrijwel allemaal over een woondeel en een staldeel, de *woon-stalboerderijen*. De bewoners bedreven dus naast akkerbouw ook veeteelt om in hun onderhoud te voorzien. Het staldeel bevond zich veelal aan de westzijde van de boerderijen, aan de kant waar ook weides verwacht mogen worden: op de lagere flanken en de beekdalen langs de zuid- en westkant van de dekzandrug. Alleen bij de twee boerderijen uit de Vroege IJzertijd (800-500 v.Chr.) ontbrak het staldeel. Dit kan betekenen dat de nadruk voor deze boeren op akkerbouw lag. Het kan ook zijn dat het vee gestald werd in de vele (en relatief grotere) bijgebouwen op deze erven.

WANDELEND ERF

Versillende erven overlaptten. Het betreft hierbij eigenlijk één en hetzelfde erf dat zich in de loop van de tijd wat heeft verplaatst. Een mooi voorbeeld van zo'n 'wandelend' erf is aan de westkant van het onderzoeksgebied gevonden. Hier liggen vier overlappende erven op een rij, daterend uit de Midden-IJzertijd en het begin van de Late IJzertijd. Het oudste erf ligt aan de westzijde en is steeds een stukje verder naar het oosten verschoven. Men bleef daarbij gebruik maken van de waterput op het oudste erf. Hebben we hier te maken met een boerenfamilie die lang op dezelfde locatie heeft gewoond en gewerkt, waarbij de nieuwe generatie telkens een boerderij bouwde naast de oude?

De erfverschuiving is echter in één richting, alsmear hoger de dekzandrug op. Dit kan samenhangen met een geleidelijke vernatting van het landschap. Ten gevolge van de voortschrijdende zeespiegel- en grondwaterstijging na de laatste IJstijd, vernatte het gebied en groeide veen vanuit de beekdalen steeds hoger de flanken van de dekzandrug op. Het erf verschoof misschien niet zozeer omdat opeenvolgende generaties nieuwe boerderijen naast oude bouwden, maar omdat men droge voeten wilde houden. De vondsten van veenresten in lokale depressies bovenop de dekzandhoogte geven aan de zandrug uiteindelijk helemaal overgroeid raakte met veen.

Bezoekers van de opgraving krijgen uitleg over de resten van een prehistorische boerderij, waarvan de paalkuilen zijn gemarkeerd.

Uit één van de prehistorische paalkuilen kwam een vrijwel complete pot.

■ Ron Hulst, 'Archeologisch onderzoek in De Schammer', *Kroniek* 12:1 (maart 2010) 8-9

Timo d'Hollosy is stadsarcheoloog.

Het jongste erf is rond het begin van onze jaartelling (noodgedwongen?) verlaten.

ONTGINNING

Het gebied bleef daarna lange tijd ontoegankelijk: minstens duizend jaar. Het past goed bij de beschrijving die Alpertus van Metz in het begin van de 11e eeuw ervan gaf: een 'uitgestrekte, moerasachtige wildernis'. Pas in de late Middeleeuwen verbeterde de waterafvoer en zakte het grondwater. Zo verschenen weer mensen in het gebied en werd de ontginning ervan aangepakt. De oudste sporen daarvan dateren uit de 12e eeuw: resten van een boeren erf op een zandkop in een binnenbocht van de voormalige Modderbeek (nu Valleikanaal). Het betreft een bijzonder erf: het is mogelijk dat deze voorganger van het erf De Horst een bisschoppelijke hofstede is geweest.

Midden tussen de sporen van erven uit de IJzertijd hoger op de dekzandrug, werden de sporen van een tweede erf gevonden. Het is gesticht in de 13de eeuw en in diezelfde eeuw ook weer verlaten. Even ten oosten ervan bevindt zich een derde middeleeuws erf, dat dateert van rond 1300 en tot in de 16de eeuw werd gebruikt. Dit lijkt een voorganger te zijn geweest van de huidige boerderij 't Scham.

In de ontvangstruimte van het Gemeentehuis Leusden zijn t/m januari de meest bijzondere archeologische vondsten van De Schammer te zien.

Katjuscha Otte

Foto's: Ep de Ruiter / Museum Flehite

Krachtige 'koppen', een dramatisch licht en een sober, gedekt kleurenpalet, dat typeert het schilderij dat **CHARLEY TOOROP** (1891-1955) rond 1925 maakte van kunstenaar Jakob Nieweg en zijn vrouw Neine. Hoewel Toorop in het kunstenaarsdorp Bergen (NH) woonde, sloot zij zich in 1922 aan bij de Amersfoortse Kunstkring. Zo leerde zij Nieweg kennen. Tussen 1924 en 1927 bezochten Toorop en Nieweg elkaar geregeld om samen te schilderen.

Toen Toorop een mindere periode doormaakte, heeft zij enige tijd bij de Niewegs gelogeerd. Toen is dit fraaie dubbelportret ontstaan. Neine is de centrale figuur op het schilderij. Ze kijkt ons recht en met een intense uitdrukking aan. De frontale positie van Neine en haar uitdagende blik is typerend voor het werk van Toorop, dat werd beïnvloed door de film (vergelijk de sterke lichtval met de belichting op een filmset).

Toorop is een van de meest opvallende vrouwen in de Nederlandse schilderkunst van de twintigste eeuw. Ze bewoog zich in avant-gardemilieus, was onder meer be-

Katjuscha Otte is kunsthistoricus en mede-eigenaar van otte+vermeulen kunstprojecten.

vriend met Piet Mondriaan en Bart van der Leek en viel op door haar onconventionele levensstijl: ze scheidde in 1917 en voedde haar drie kinderen alleen op. In de beginjaren van haar carrière werd zij beïnvloed door het expressionisme. Later werkte ze in een zakelijk-realistische stijl, waarin ook mijn favoriet, het *Dubbelportret van Jakob en Neine Nieweg* geschilderd is. Haar werk bevindt zich onder meer in de collecties van Museum Boymans van Beuningen, Kröller-Müller, Centraal Museum en dankzij het langdurige bruikleen van het echtpaar Kamerbeek, ook in de collectie van Museum Flehite. Naar aanleiding van het schilderij van Toorop, maakte Jakob Nieweg (1877-

1955) een portret van Charley Toorop *en profil*, werkend aan het dubbelportret. Nieweg permitteerde zich enige artistieke vrijheid. Op het schilderij van Toorop staat Nieweg rechts en Neine links. In zijn eigen versie positioneerde Nieweg Neine rechts. Een galante keuze: hij kon zo beide vrouwen afbeelden en zichzelf weglaten. Ik geef de pen door aan Burchard Elias.

Burchard Elias en Lex van de Haterd, Palet van de 20ste eeuw: honderd jaar beeldende kunst in Amersfoort

(Amersfoort: Bekking 2013), ISBN 978 90 6109 473 9, 192 pp, € 24,90

Monografie bij de tentoonstellingen *Palet* (zie p. 24).

Prisca Zwaan-van Diggelen (red.), Keuke-Boek van Maria Philippina Schrijver anno 1752

[Amersfoort: eigen beheer 2013], ISBN 978 94 6190 022 7, 195 pp, € 23,50 via www.keuke-boek.nl

Maria Schrijvers kookboek werd aangevuld door haar petekind Joanna Nahuys, gehuwd met de eigenaar van huis Schothorst.

Wichard Maassen, Toon Tieland, levenskunstenaar 1919-2006

(Amersfoort: Bekking 2013), ISBN 978 90 6109 474 6, 160 pp, € 19,90

Monografie bij de tentoonstelling *Palet* (zie p. 16, 24).

Michel Oskam, Twee levens komen samen

[Soest: uitgeverij Boekscout 2013], ISBN 978 94 022 0088 1, 235 pp, € 18,55

Het verhaal van zijn ouders Gerrit Oskam uit Amersfoort en Katja Batscherowa uit Oekraïne, die samen uit nazi-Duitsland vluchtten.

Roland Blijdenstijn, Wegh der weegen in vogelvlucht

(Amersfoort: Stichting Wegh der Weegen, 2013), 48 pp., € 4,95

Een verkorte en meer toegankelijke versie van het boek uit 2010.

Bart van Steenberg, Zoektocht naar Caspar van Wittel

(Amersfoort: Museum Flehite 2013), ISBN 978 90 484 3055 0, 50 pp, € 7,95 bij museum (beperkte oplage)

Persoonlijk getint verslag van zijn onderzoek naar de Amersfoortse schilder die furore maakte in Italië.

Helma van den Berg en Marco Hofsté, Ons ziekenhuis: Meander Medisch Centrum

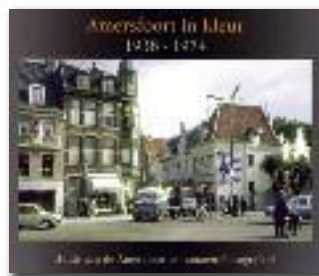
(Amersfoort: Braynbooks 2013), ISBN 978 90 821266 0 0, 198 pp, € 24,50 (incl. losse bijlage: Arjeh Kalmann, *De verhalen van patiënten en medewerkers van MMC*)

Prachtig lees- en kijkboek over het ziekenhuis vóór de verhuizing, vroeger en nu.

R.A. Hulst, M.H.A. van Dijk, T. d'Hollosy, T. Stolk, M.L. Verhamme en M.K. Wijker, Archeologisch onderzoek De Schammer Leusden

(CAR-Rapport 18, Amersfoort: Centrum voor Archeologie 2013), ISSN 1879-4289, 238 pp., € 25,- (excl. verzendkosten). Te bestellen via archeologie@amersfoort.nl, o.v.v. naam en adres.

Zie p. 20.

Philippe Kessels en Peter Leeuwen, Amersfoort in kleur 1938-1974

([Almelo: Stichting Fotoarchief.nu] 2013), ISBN 978 90 805426 8 6, 127 pp, € 15,95

De stichting verzamelt vroege dia's en vond in de eerste auteur een deskundige beschrijver. Een feest van herkenning voor oude Amersfoorters, met achterin ook verrassende foto's van Phoenix uit 1938.

Micky Piller e.a., Escher & schatten uit de islam

Bussum: THOTH 2013), 111 pp, ISBN 978 90 6868 630 2, € 19,90 (ook in Engelstalige editie)

Boek bij de dubbeltentoonstelling in het Tropenmuseum en het Haags Gemeentemuseum. De Baarnse graficus Maurits Escher (1898-1972) leende zijn geometrische patronen van de islamitische kunst die hij op zijn reizen naar Spanje had ontdekt.

Lydia Edelkoort-van der Vlerk, Manon Mesdag en Gerard Raven (red.), Schatten van Amersfoort:

50 topstukken uit Museum Flehite (Amersfoort: Stichting Flehite Publicaties 2013), ISBN 978 90 820748 0 2, 124 pp, € 14,50 (leden OVF € 10,-)

Zie het vorige nummer, pp. 14-17.

Marjan Berk, Waar leesgenot tot wasdom komt

(Amersfoort: Bibliotheek Eemland, 2013), 11 pp

Verschenen bij het symposium ter gelegenheid van 100 jaar bibliotheek in Amersfoort 1913 – 2013. De auteur kwam hier als kind vlak na de Tweede Wereldoorlog.

TILLY DU PUI & GERARD RAVEN

De activiteiten vinden plaats in Museum Flehite, tenzij anders vermeld; NGV in De Brug, Schuilenburgerweg 2; VSA in Drieringensteeg 3. Tentoonstellingen zijn geordend op einddatum. NGV = *Nederlandse Genealogische Vereniging*, <http://amersfoorteo.ngv.nl>; OVF = *Oudheidkundige Vereniging Flehite*; VSA = *Stichting Vrienden van de Synagoge Amersfoort*.

Dinsdag 26 november, 20-22 uur

OVF-lezing door Nienke Rooijackers: *De geluidswandeling over de Wagenwerkplaats*.

Albert Fiks, *Stilleven met rozen*, olieverf op doek, 1937, Particuliere collectie, Amersfoort

T/m 8 december

(Museum Flehite t/m 19 januari)

(Nieuw) Amersfoorts Palet. Tentoonstellingen over Amersfoortse schilderkunst: de periode 1900-1960 in Museum Flehite en recenter werk in De Zonnehof. Zie ook pp. 4-7. Met twee monografieën (zie p. 23).

N.B: het museum is vanaf 9 december alleen in het weekeinde geopend (11-17.30 uur) in verband met een verbouwing.

Donderdag 12 december, 17-19 uur

Historisch Café in De Observant. Op www.archiefeemland.nl/actueel/agenda kunt u

zich aanmelden voor de maandelijkse digitale uitnodiging.

Donderdag 19 december, 20-22 uur

NGV-lezing door Rob Dix: *Genealogie in Duitsland*.

Donderdag 9 januari, 17-19 uur

Historisch Café in De Observant. Zie 12 december.

Donderdag 16 januari, 20-22 uur

NGV-lezing door Jan Limpers: *Presentatie van het gratis stamboomprogramma Aldfaer*.

Dinsdag 28 januari, 20-22 uur

OVF-lezing door Evelyn de Roodt: *Amersfoort als Belgenhoofdstad van Nederland (1914-1918)*.

T/m 30 januari

Archeologie in De Schammer. Tentoonstelling. Zie p. 21.

Donderdag 13 februari, 17-19 uur

Historisch Café in De Observant. Zie 12 december.

Dinsdag 18 februari, 20-22 uur

NGV-lezing door Janjaap Luijt: *Archiefonderzoek naar goud en zilver*.

Dinsdag 25 februari, 20-22 uur

OVF-lezing door Ton Reichgelt: *Oud schrift*.

Vrijdag 28 februari, 20-22 uur

Avond van de Amersfoortse Archeologie. Zie www.stichtingarcheologieamersfoort.nl voor programma en locatie.

www.amersfoortopdekaart.nl

Zoek de historische afbeeldingen van elke plek in Amersfoort. Een combinatie van de collecties van o.a. Archief Eemland en Museum Flehite.

Open huis Centrum voor Archeologie

Iedere woensdagmiddag van 14.00-16.30 uur kunt u de werkplaats en expositieruimte bezoeken. Tevens spreekuur voor eigen vondsten. Langegracht 11, toegang gratis.

Spreekuur familiegeschiedenis

Elke tweede donderdag in Archief Eemland, 14-16 uur.

KRONIEK

verschijnt viermaal per jaar. U kunt het blad thuis ontvangen door lid te worden van:

- Oudheidkundige Vereniging Flehite voor € 30,-, waarbij u ook het jaarboek Flehite ontvangt;
- Stichting Archeologie Amersfoort voor € 20,- per jaar, met optie jaarboek Flehite

Oudheidkundige Vereniging Flehite

Secretaris: Agnes Houët-Berenschot
Vondelplein 1 • 3818 BC Amersfoort
033 463 49 89
secretariaat@historisch-amersfoort.nl
www.historisch-amersfoort.nl

Museum Flehite

Postbus 699 • 3800 AR Amersfoort
033 247 11 00
info@museumflehite.nl
www.museumflehite.nl
Bezoekadres: Westsingel 50
Open: di-vr 11-17 uur, za-zo en tweede feestdagen 12-17 uur

Afdeling RO/Monumentenzorg Amersfoort

Postbus 4000 • 3800 EA Amersfoort
033 469 48 16
ma.cramer@amersfoort.nl
Bezoekadres: Stadhuisplein 1
Open: ma-vrij 9.00-17.00 uur (graag op afspraak)

Archief Eemland

Postbus 4000 • 3800 AE Amersfoort
033 469 50 17
archiefeemland@amersfoort.nl
www.archiefeemland.nl
Bezoekadres: Stadhuisplein 7
Open: ma-do 9.00-17.00 uur

Stichting Archeologie Amersfoort (STAA)

Archeologisch Centrum
Postbus 4000 • 3800 AE Amersfoort
033 463 77 97
fme.snieder@amersfoort.nl
www.amersfoort.nl/archeologie
Bezoekadres: Langegracht 11
Open: wo 14.00-16.30 uur en op afspraak

Redactie

Max Cramer • Tilly du Pui • Gerard Raven • Francien Snieder • Yvonne Tanke • Piek Theisens

Redactieadres

Gerard Raven, Museum Flehite
Breedstraat 80 • 3811 BL Amersfoort
g.raven@museumflehite.nl
De redactie behoudt zich het recht voor om artikelen in te korten en/of te herschrijven, zo mogelijk in overleg met de auteur. Meningeën verwoord in de artikelen zijn niet noodzakelijk die van de redactie.

Uitgave van de *Kroniek* wordt mede mogelijk gemaakt door:

